

Je čas k zásadní diskusi

PAVEL MACHONIN*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

It Is Time for a Serious Discussion

Abstract: The re-birth of Czech sociology after the normalisation period required a prolonged period of time. Nowadays, the attained level of scientific work, particularly thanks to the improvements at the universities, is distinctly better than seven years ago when a similar discussion began. However, it is time to pay attention to some principles according to which Czech sociologists could achieve consensus and corresponding progress in their scientific work. The main responsibility lies in both the empirical and theoretical grasp of the historically unique processes of post-socialist societal transformation and modernisation; this can be realised only through their active participation in international co-operation. Serious interpretations and generalisations of the post-socialist experience require far closer contacts, serious and systematic discussion and both direct and indirect co-operation among empirical research, its methodology, the history of sociology and sociological theory than it is usual nowadays; all this could create favourable conditions for the natural emergence of significant research projects in both basic and applied science.

Sociologický časopis, 2002, Vol. 38 (No. 1-2: 49-54)

Diskuse o stavu a výhledech české sociologie, která proběhla na stránkách *Sociologického časopisu* v letech 1995 a 1996, sice neprokázala udánlivě traumatický stav této disciplíny po jejím – v pořadí již třetím – zmrtvýchvstání (první po roce 1945, druhé v šedesátých letech a třetí po roce 1989), nicméně dala nejeden racionální podnět k zamýšlení o dalších cestách její revitalizace. Za nejcennější přínos tehdejších úvah považuji to, jak neodbytně byl postaven do popředí význam sociologie na vysokoškolských pracovištích. A tento aspekt diskuse měl úspěch: jeho pozitivní řešení se do značné míry prosadilo do života. S potěšením lze dnes konstatovat, že sociologická pracoviště Fakulty sociálních studií MU v Brně, Filozofické fakulty i Fakulty sociálních věd UK v Praze (v posledním případě zejména na půdě nedávno zřízeného Centra pro sociálně ekonomické strategie) za poslední léta značně pokročila v rozvoji koncepčně orientovaného bádání i cíleného výzkumu, nemluvě už o pokrocích v základním působení pedagogickém. Jistá zlepšení lze pozorovat i na dalších vysokých školách, i když tu a tam znovu přicházejí znepokojivé zprávy o pokusech omezit společenskovední výuku na školách technického zaměření. Zdánlivě problematická spolupráce vysokých škol se Sociologickým ústavem AV ČR se vzhledem ke vzájemné vstřícnosti na všech třech uvedených fakultách ukázala být víceméně řešitelnou záležitostí, snad s výjimkou legislativně chybně ošetřeného postgraduálního studia.

Za úspěch celé české sociologie lze považovat společné úsilí několika vysokoškolských, akademických a resortních pracovišť ve spolupráci s odborníky dalších oborů při vypracování konsensuálního návrhu textu Sociální doktríny České republiky. V tomtéž

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail machonin@soc.cas.cz

období sociologové různých názorových i metodologických orientací ze všech typů pracovišť, včetně komerčních, přišli s řadou podnětů týkajících se aktuálních otázek vývoje společenské transformace, např. sociálních nerovností, příjmové diferenciace a nově pojaté ekonomické sociologie vůbec, uplatnění teorií modernizace, strukturace politické scény a problematiky sociálního smíru, sociální problematiky rodu a starší generace, rodiny, středních vrstev, společenských elit, vzdělávacího systému, životního stylu, regionální problematiky, deviantního chování, bytové otázky, sociologicko-statistických přehledů, výzkumu veřejného mínění, dějin sociologie, evropského kontextu české transformace atd. atp. Někteří z nich na této bázi formulovali i nové teoretické myšlenky. Dosti frekventované jsou i styky části sociologické obce se zahraničními pracovišti a stále přibývá úspěšných prezentací výsledků její práce na mezinárodních fórech. Na tomto pohybu se podílejí ve stále vzrůstající míře sociologové mladší generace, jichž zejména v posledních letech významně přibýlo.

Ukázalo se zkrátka, jak mylné bylo přecenění obtíží a nedodělků české sociologie v polovině devadesátých let. Ta tehdy ještě sice zcela neprocitla z normalizační letargie, měla velké obtíže s generační změnou, sbírala však již síly k novému rozvoji. Za dalších pět let pak mnohé ze svých mank dokázala překonat. Učinila tak bez zbytečné reglementace a převratných organizačně institucionálních zásahů, v podmínkách svobodného rozvoje a názorové plurality.

Už v minulé diskusi jsem proti kritikům domnělé neangažovanosti české sociologie v řešení aktuálních společenských problémů poukázal na to, že jistá obezřetnost a postupnost začleňování většiny českých sociologů do aktuálních politických a ideologických sporů v první polovině devadesátých let byla důsledkem jednak rozumného uvědomění si tehdejších reálných sil a možností, jednak neméně rozumné vědecké skepse a zdrženlivosti vůči probíhajícím chvatným institucionálním změnám. Tato zdrženlivost velela tehdy sociologům, aby se na rozdíl od mnohých ekonomů a politologů neangažovali předčasně, na základě pouhých apriorních ideologických předpokladů, v otázkách, v nichž bez náležité analýzy empirických dat nebylo možno na půdě sociologie, jakožto vědy teoreticko-empirické, zformulovat platné a spolehlivé poznatky, tím méně pak hodnocení. Frekvence sociologů, kteří riskovali svou vědeckou pověst aktivní účastí v převládající nekritické apologetice nepřilíš vydařené české verze nové prvotní akumulace kapitálu v prvních dvou třetinách devadesátých let, byla skutečně nižší, než tomu bylo v případě ekonomie a nově se rodící politické vědy. Dnes je ovšem situace jiná a angažovanost sociologů při formulaci společenskovědních východisek politických programů, ve veřejných diskusích o závažných problémech současnosti v denním tisku i v týdenících, zejména však jejich spolupráce v přípravě střednědobých sociálně ekonomických strategií a dokumentů typu Sociální doktríny, při zpracování zpráv o vývoji české společnosti pro mezinárodní ročenky i speciální publikace, jejich aktivita ve veřejném diskursu závažných otázek, jako je postavení žen, reforma vzdělávacího systému, příjmová diferenciace, proces globalizace apod., se stala samozřejmostí. Počínaje rokem 2000 přestaly být pro český tisk jediným předmětem zájmu z oblasti sociologie výsledky výzkumů veřejného mínění (i když zájem o ně stále trvá) a místo dřívějšího omezeného okruhu autorů se na jeho stránkách vynořily doslova desítky sociologů různých generací. Sociologové se už nemusejí do médií tlačit – ona je sama vyhledávají.

Moje úvodní ohrazení proti přehánění kritičnosti vůči dosaženým výsledkům neznamená ovšem ani v nejmenším souhlas se sebeuspokojením, které tu a tam vzniká na bázi víceméně nerušeného fungování základních sociologických institucí, jejich víceméně

zaslouženého kladného periodického hodnocení a evidentního kvantitativního nárůstu publikací (zejména knižních a domácích, méně již v odborných a zahraničních časopisech) a do jisté – i když zdaleka ne uspokojivé – míry i citací. Zatímco výše jmenovaná vysokoškolská pracoviště byla nezbytnými institucionálními změnami, soustavnou výukovou praxí v širokém profilu a zahájením doktorandského studia přímo donucena vypracovat nové teoretické koncepce a jim odpovídající syntetizující výzkumné projekty, nedá se totéž říci o Sociologickém ústavu AV ČR. Ten si přetrpěl své uměle vyvolané a v jádru zbytečné několikaleté schizma, v jehož průběhu bylo úspěchem již pouhé udržení chodu instituce a k ní přidružených časopisů a víceméně nerušené působení řady paralelně působících výzkumných týmů, z nichž většina dosáhla pozoruhodných dílčích výsledků ve své oblasti zájmu. Jestliže dnes nová ředitelka ústavu vyvolává koncepční diskusi o stavu a vývoji české sociologie, je k tomu právě čas z hlediska do nedávna poněkud rozpačité situace na ústavu. Vyjadřuje tím především potřebu vyjasnit cesty dalšího rozvoje institucí, za jejichž řízení převzala zodpovědnost: Sociologického ústavu s nově vytvořeným akademickým Centrem výzkumu veřejného mínění a edičním oddělením, zahrnujícím mj. i *Sociologický časopis* a *Czech Sociological Review*. Že jakékoli zlepšení v takovéto soustavě institucí bude významné i pro celou českou sociologii a že současná situace na ústavu v mnoha směrech souvisí s celkovým stavem sociologie, je na bíledni. Upozorním-li tedy v dalším na ožehavé problémy české sociologie, budu mít na mysli především situaci v Sociologickém ústavu, nikoli však pouze v něm. Vzhledem k tomu, že mnohé z oblasti materiálně institucionálních podmínek, organizace a metod práce v této oblasti postupně vyjasňuje současné vedení ústavu, soustředím se spíše na otázky obsahu a metod vědecké práce, jak je vidím v historické perspektivě posledních zhruba čtyřiceti let, po něž mi bylo dopřáno se na rozvoji české sociologie podílet, popř. alespoň z povzdálí sledovat její tristní normalizační období.

První zjištění, z něhož lze vyjít, je vlastně banální. Ve srovnání se situací za první republiky, v období po roce 1945 i se šedesátými léty minulého století, také však ve srovnání se soudobými sociologiemi řady menších evropských národů, je dnešní česká sociologie, pěstovaná v Akademii věd, také však do jisté míry i mimo ni, evidentně značně fragmentarizovaná: generačně, paradigmaticky, teoreticky, ideologicky, metodologicky i tematicky. To samo o sobě není žádný hřích, nýbrž důsledek tří okolností: za prvé mimořádné rozmanitosti směrů příznačných pro vývoj světové sociologie v posledních desetiletích, jenž se projevil u nás po roce 1989 bohatou nabídkou cest, po nichž se může sociologické bádání ubírat; za druhé náhlým vytvořením možnosti svobodného rozvoje společenských věd, jež byly až do konce osmdesátých let reglementovány až po tabuizaci celých směrů vývoje a zákaz povolání pro velkou část generace šedesátých let; za třetí pak novostí a vnitřní konfliktností českého společenského vývoje a jeho ideologických souvislostí v letech devadesátých, na něž reagují sociologové mj. i podle svého generačního rozruznění. Svou doplňující úlohu sehrálo i nedostatečné institucionální zabezpečení vědeckého bádání v akademii, na vysokých školách i jinde, jež učinilo dostupnými materiálními zdroji pouze jednostranně liberálně pojaté grantové systémy, nebo vlastní komerční činnost, obojí z povahy věci silně závislé na dílčích iniciativách jednotlivců a výzkumných týmů, méně na úsilí celých akademických institucí. Značná diferencovanost sociologického bádání má i své kladné stránky. V podmínkách plurality názorů se snadněji rodí nové nápady, na ně navazující myšlenky, hypotézy a projekty. Vzhledem ke všem těmto okolnostem bylo jediné správné, když byl v polovině devadesátých let odražen pokus o arbitrární administrativní koncentraci vědecké činnosti Sociologického ústa-

vu na pouhé čtyři tématické okruhy a místo toho vytvořeny podmínky pro svobodný rozvoj týmové práce.

Na druhé straně se mi zdá, že dnes, při dosaženém stupni kvantitativního rozvoje a probíhající generační obměny jakož i v souvislosti s již započatými, nebo teprve chystanými procesy konsolidace, zejména vedoucích sociologických institucí, je čas se zamyslet nad možností posílit jisté integrační tendence, jež by české sociologii napomohly k souhrnnějším, a proto významnějším výsledkům doma i ve vztahu k sociologii mezinárodní. Kromě vnitřních podmínek ve vědě samé vyplývá takovýto postulát i z vývoje společnosti, jež dospěla k jistému stupni zralosti a umožňuje dnes již mnohem vyváženější souhrnná zobecnění, než jaká připadala v úvahu v chaotickém vývoji poloviny devadesátých let.

Ne navrhuji urychlené vypracovávání velkých komplexních projektů, sdružující početné a zpravidla nesourodé kolektivy výzkumníků, s nimiž nejsou z nedávné minulosti nejlepší zkušenosti. Z kvalitativního hlediska nepomůže příliš ani organizační sdružování tematicky příbuzných aktivit do oddělení, jehož přínos může být důležitý spíše z hlediska lepšího fungování systému řízení. Skutečně přínosné integrace v dějinách vědy vznikaly vždy pouze na základě velkých idejí a kolem významných osobností, jejich partnerů a žáků. Ke vzniku takovýchto situací potřebuje česká sociologie ještě nějaký čas, a také větší materiální prostředky. Jistý typ integrace však může vznikat již dnes, a to při pouhé dobrovolně vzniklé shodě v několika obecně přijatelných principech současné etapy vědecké práce. Několik z nich se pokusím zde formulovat.

- a) Prvním principem vedoucím ke zlepšení situace je podle mého názoru shoda na tom, že základním posláním české sociologie je přispět k hlubšímu poznání a teoretickému zobecnění nového typu společenského vývoje, jímž je tzv. postsocialistická transformace a její pokračování, jež bude souviset s integrací do vyspělých evropských struktur a do globalizujícího se světa. Do takto vymezené orientace se samozřejmě „vejde“ velká většina současných témat vědecké práce bez ohledu na pluralitu teoretických a metodologických přístupů při jejich řešení. Vyloučeny nezůstanou ani okrajové tematické orientace odlišné, z nichž samozřejmě mohou vzniknout závažné podněty pro sociologické poznání.
- b) Druhým principem, plynoucím z prvního, je poznatek, že rozvoj mezinárodních kontaktů ve výzkumné práci je jejím prvořadým aspektem a musí být dále rozšiřován. Je však třeba dávat přednost takovým kooperacím, v nichž bude problematika střední a východní Evropy, ev. jiných postsocialistických zemí, považována za legitimní a významné specifikum, k jehož objasnění má výzkum přispívat s respektováním odpovídající specifiky teoretických i metodologických přístupů. Totéž platí i pro činnost publikační. Místo věčných žáčků a napodobovatelů by měli čeští sociologové se sociology polskými, maďarskými, německými, slovinskými, dnes už i ruskými a mnoha dalšími ze „Západu“ i „Východu“, kteří se zabývají řešením nám blízkých problémů, zaujmout místo plnoprávných badatelů, kteří se ostatně již dnes nemají důvod stydět za dosažené výsledky.
- c) Zatímco většina diferenciací vědeckovýzkumné činnosti, jež jsem vyjmenoval při zmínce o fragmentarizaci, je přijatelná a svým způsobem může – při rozumné míře vzájemné komunikace – pomoci realizaci základní badatelské orientace, jedna z nich je evidentně škodlivá. Mám na mysli zaměření velké části českých sociologů převážně na empirický popis soudobé společnosti (ať už pojatý kvantitativně, nebo – méně často – kvalitativně), založený na nedostatečné znalosti dějin sociologie a sociologické teorie

mimo úzce vymezenou oblast zájmu a vedoucí k pouze chudým interpretacím a zobecněním, při nedostatečné frekvenci empirických analýz komparativně historických a při paralelní, avšak oddělené existenci skupiny sociologů zabývajících se studiem dějin sociologie a soudobých sociologických teorií, zpravidla však bez kontaktu s empirickým bádáním. Přičteme-li k tomu existenci ještě další skupiny „čistých“ metodologů, zjišťujeme, že v české sociologii je pravidlem, nikoli výjimkou, oddělení empirického výzkumu současnosti, výzkumné metodologie, sociologie historických procesů, dějin sociologie starší i soudobé a pouze minimálně frekventovaných snah o zobecnění zkoumaných procesů jakožto nového typu sociokulturního vývoje ve vztahovém rámci obecné teorie společenských systémů a společenské změny. Za těchto podmínek nelze ovšem očekávat příliš mnoho významnějších přínosů k hlubšímu poznání naší reality, tím méně pak k zobecnění získaného vědění. Nejde mi ovšem o zrušení existujících specializací, nýbrž o lepší využití jejich poznatků v širších souvislostech, o pochopení vzájemných vztahů s obecnou sociologií a jinými specializacemi a o snahu tyto souvislosti a vztahy explicitě vyjadřovat ve výstupech badatelské práce.

- d) Nezřídka bývá jednostranná specializace a přehnaná dělba práce mezi sociology způsobována jejich výchozí průpravou. Vzhledem k několika přerušením systematické výuky sociologie na vysokých školách i k její kolísající úrovni pracují v sociologických institucích, včetně akademických, často odborníci příbuzných oborů: demografie, sociální geografie, politické vědy, historiografie, matematiky a řady dalších. Jejich spoluúčast na sociologickém výzkumu je jistě vítána a je přínosem, bohužel však relativní nedostatek školených sociologů vedl k oslabení smyslu pro rozvoj sociologie jako oboru, a tím ke sníženému zájmu o širší souvislosti vykonávané konkrétní výzkumné práce. Zejména Sociologický ústav AV by měl mnohem zřetelněji než dosud převzít svou odpovědnost za rozvoj sociologie jako oboru ve všech dimenzích základního výzkumu a alespoň v několika dimenzích výzkumu cíleného. Mimochodem, pokud jde o cílený výzkum, je samozřejmě nezbytným vyústěním sociologického bádání. Jeho rozvíjení pouze na bázi empirických popisů bez zprostředkování zobecnění středního i vyššího řádu na úrovni teorie však by mohlo vést k závažným nedostatkům co do platnosti a spolehlivosti doporučení formulovaných pro společenskou praxi, dlouhodobé strategie i jednotlivé politiky. Platí to zvláště pro akademická pracoviště zabývajících se základním výzkumem. Tak vidím čtvrtý princip, jehož uplatnění by mohlo české sociologii dopomoci k dalším úspěchům.
- e) Všechny problémy uvedené v předchozích bodech by byly snadněji řešitelné, kdyby existovala dostatečně intenzivní komunikace mezi sociologickými týmy a jednotlivými sociology uvnitř země a samozřejmě i se sociology v zahraničí. Bohužel však je zřejmé, že fragmentarizace v české sociologii vede k velmi nízkému zájmu o vzájemné kontakty s týmy i jednotlivci, kteří se zabývají poněkud odlehlou problematikou, popř. problematikou sice blízkou, avšak zpracovávanou z odlišných teoretických, ideologických, popř. metodologických východisek, a to opět jak doma, tak ve vztahu k zahraničí. Česká sociologie se nevyvíjí ve formě dialogu (zahrnujícího ovšem i vzájemnou kritiku), nýbrž jako série monologů, přerušovaná tu a tam ostrou výměnou názorů, ne vždy nesenou společnou snahou dobrat se pravdy. Pátým principem, který by měl tedy být uplatňován mnohem více než doposud, je společné úsilí o obnovení soustavného dialogu.

f) Pokud se podaří uplatnit doposud uvedené principy vědecké práce, vzniknou časem významné a velké projekty jak základního, tak cíleného výzkumu a doufejme opět i sociologické školy, postupně, přirozenou cestou, a nové organizační formy budou naplněny skutečným obsahem přispívajícím k pokroku sociologického poznání na konkrétní i obecnější úrovni.

Domnívám se, že i všechna již realizovaná a připravovaná organizačně institucionální, technická a personální opatření reformující Sociologický ústav, popř. i chod dalších sociologických pracovišť, by měla být přijímána se zřetelem k prosazování právě nastíněných, vysoce aktuálních a žádoucích obecnějších principů vědecké práce.

PAVEL MACHONIN se koncem padesátých a během šedesátých let podílel na obnovení československé sociologie. Vedl tým, který v roce 1967 uskutečnil první reprezentativní šetření sociální stratifikace a mobility ve státně socialistické společnosti – viz Československá společnost (1969). Po vynuceném přerušení v letech 1970-1989 se vrátil k vědecké činnosti v sociologii. Je autorem, spoluautorem či editorem řady česky a anglicky psaných knih, v nichž se zabývá vývojem sociální struktury, sociální transformací a modernizací a společenských elit.

Summary

The re-birth of Czech sociology (and of free sociological research particularly) after the normalisation period (1969-1989) has required a prolonged period of time. Seven years ago a discussion took place on a similar topic. The author of this contribution is still persuaded that the situation in Czech sociology stated then did not require any drastic administrative measures. The present-day situation in sociology is substantially better than it was in the middle of the 1990s. Sociologists have enough room for their own scientific activities including the free selection of the topics of their work. Nowadays, the attained level of scientific work, particularly thanks to the improvements at the universities, is distinctly better than in the past, mainly because many new topics have become the subject of sociological research carried out by middle-aged and young sociologists. Instead of falling into the pitfall of the apology of colloquial ruling politics, most Czech sociologists have recently developed a series of activities in applied research dealing with important social problems of Czech society and have thus contributed to some positive societal changes.

On the other hand, some weak points in sociological research caused by the interruption of its free development for twenty years preceding the Velvet Revolution are still present and one cannot be satisfied by the many failures in the scientific work. It is time therefore to pay attention to some principles according to which Czech sociologists could achieve basic consensus and corresponding progress in their research activities. The author thinks that the most important of these are the following: a) The main responsibility of Czech sociologists lies in both the empirical and theoretical grasp of the historically unique processes of post-socialist societal transformation and modernisation aiming at medium-range generalisation contributing to the theory of societal change. b) This can be realised only through their active participation in international co-operation oriented towards crucial issues of post-socialist and other similar social transformation and modernisation processes. c) Serious interpretations and generalisations of the post-socialist experience require far closer contacts, serious and systematic discussion, and both direct and indirect co-operation of empirical research, its methodology, the history of sociology and sociological theory among domestic sociologists than is usual nowadays. d) All this could create favourable conditions for the natural emergence of significant research projects in both basic and applied science in Czech sociology.